

Náboženské konverzie Rómov vo východnom Zemplíne – prípadová štúdia reťazových konverzií¹

Tomáš Hrustič

Britský romista Thomas Acton sa vo svojom článku o vzťahu Rómov k náboženstvám stredomorskej oblasti (Acton 1997) snaží pomerne úspešne vyvrátiť predsudok, ktorý si osvojili aj mnohí sociálni vedci, že „príslušnosť Rómov k veľkým svetovým náboženstvám je len nominálna, formálna, neúprimná a je čisto záležitosťou prispôsobenia sa zvykom danej krajiny, v ktorej žijú“ (Acton 1997: 37). Naopak, snaží sa práve poukázať na to, že reakcie Rómov na náboženstvá sú presne také isté ako reakcie iných ľudských bytostí, a že sociálne a politické dôsledky organizovaného náboženstva ovplyvňujú kolektívnu pozíciu a stratégiu Rómov tak ako ovplyvňujú aj iné komunity. Tvrdí, že stereotypne obmedzené vnímania správania Rómov k majoritným náboženstvám sú dôsledkom predsudkov voči Rómom a často aj nevedomovaného rasistického vnímania a anticiganizmu. Ako príklad cituje Cohna (Acton 1997: 37), ktorý tvrdí, že „rómske postoje voči náboženstvu sú veľmi cynické, často predstierajú kresťanské zanietenie a patriotizmus, ale nepoznám žiaden overený prípad úprimnej vernosti Róma k nejakej náboženskej, alebo politickej skupine,“ a na inom mieste aj podobné vyjadrenie Evans-Pritcharda z jeho predslovu k Triggovej knihe *Gypsy Demons and Divinities*. S podobnými predsudkami voči náboženskému správaniu Rómov sa však môžeme stretnúť aj v súčasnosti a v domácom kontexte: „v tomto ohľadu se obyvateľům romských osad povedl (neuvědomovaný) grandiózní trik, kdy právě neskrývaná a vřelá akceptace křesťanských symbolů a artefaktů a jejich vehementní dávaní na odiv umožnili pod jejich rouškou dále provozovat původní magické praktiky“ (Jakoubek 2004: 180). Je veľmi nebezpečné zovšeobecňovať a uchýliť sa

---

¹ Tento príspevok je súčasťou autorovej dizertačnej práce *Náboženské konverzie Rómov vo východnom Zemplíne v spektre interpretácií*, FiFUK Bratislava, 2008.

k tvrdeniam, že Rómovia majú taký a taký sklon k takému a takému správaniu v reakciách na majoritné náboženstvo, alebo, že Rómovia majú sklon k synkretizmu a kultúrnemu adaptabilizmu. Samozrejme, podobné tvrdenie je pravdivé, ale nemá výraznejšiu hodnotu, keďže predsa „všetky náboženské praktiky zdieľajú spoločnú charakteristiku, ktorá je však často pripisovaná k akémusi všeobecnému „rómskemu“ prístupu k náboženstvám, a tou je synkretizmus“ (Acton 1997: 39).

Ak sa pozrieme napríklad na formy katolicizmu v krajinách Východnej Európy, nemusíme vychádzať len z Actonovho článku aby sme zreteľne videli, že katolícka prax má rozmanité podoby na osy od poverových a synkretických praktík ľudového náboženstva až po povedzme akúsi teologicky korektnú katolícku zbožnosť. Každému religionistovi musí byť aj bez bližšieho štúdia rómskej religiozity jasné, že Rómovia, tak ako Slováci, Rusíni, Rumuni, či Maďari budú okupovať celé široké spektrum tejto osy, hoci v romantizujúcich a stereotypizujúcich predstavách by ich mnohí často radi videli v spektre bližšie k praktikám ľudového náboženstva a synkretizmu. A tak môžeme s istotou tvrdiť, že mnohí Rómovia len formálne prináležia do viery, v ktorej boli pokrstení, avšak rovnako ako obrovské množstvo ich nerómskych susedov, ktorí majú tiež formálnu príslušnosť k svojmu vierovyznaniu, no na druhej strane veria v účinnosť mnohých magických praktík. Mnohí Rómovia sú ateisti, tak ako ich mnohí nerómski susedia, na druhej strane mnoho Rómov je presvedčených a úprimne zapálených vo svojej viere a zdieľajú a rozumejú často komplikovaným doktrínam, tak ako mnohí ich nerómski spoluveriaci. Mnohí Rómovia sú oddaní Svedkovia Jehovovi a túto vieru prijali preto, že im najlepšie a najobsažnejšie odpovedala na ich existenciálne otázky a najviac im vyhovoval striktný a formálny spôsob religiózneho správania rovnako ako tento spôsob vyhovuje mnohým ich nerómskym „bratom a sestram“. Mnohí Rómovia sú zapálení stúpenci letničných a charizmatických hnutí a prežívajú intenzívne a emocionálne zážitky počas modlitebných stretnutí rovnako ako mnohí nerómski letničari.

Samozrejme, fenomén religiozity sa nedá len tak jednoducho zrelativizovať a môžeme hovoriť o istých spoločných črtách náboženského správania, ktoré je typické pre určitú skupinu ľudí, či už ju definujeme na sociálnom alebo etnickom základe. Je však nevyhnutné sa vyvarovať zovšeobecnení, ktoré by mohli mať nádych stereotypného posudzovania istej skupiny, čo je vskutku výzva hlavne pre romistov a sociálnych vedcov zaoberajúcich sa Rómami. V tomto kontexte môžeme hovoriť o istých špecifikách rómskej religiozity, ktoré sú dané kultúrnym a historickým kontextom.² Ďalšie špecifiká religiozity sú bez pochyb ovplyvnené sociálnym kontextom, geografickými faktormi a samotnou lokalitou kde nositelia tejto religiozity žijú. Preto je nevyhnutné pri analýze náboženských javov istej skupiny brať do úvahy čo najviac možných faktorov, ktoré na náboženské správanie majú vplyv.

V tomto príspevku sa pokúsim načrtnúť religiozitu Rómov v jednej lokalite východného Zemplína tak aby som zbral do úvahy čo najviac relevantných faktorov, ktoré na ňu môžu vplývať. V prvom rade je to lokalita multireligiózna, bohatá na viery a vyznania, pôsobenie nových náboženských hnutí. Je to lokalita multietnická a multikultúrna. Je to lokalita, v ktorej sú rómske komunity heterogénne a stoja na rôznych úrovniach sociálneho spektra. A čo je pre výskum rómskej religiozity a náboženských konverzií zaujímavé, Rómovia v danej oblasti sú nábožensky heterogénni a pomerne aktívni, keďže mnohí z nich podstúpili pomerne intenzívnu náboženskú zmenu, či už zintenzívnili svoju vieru, do ktorej formálne prináležali, alebo konvertovali k inému náboženskému hnutiu, alebo dokonca prešli viacerými konverziami.

Pre potreby tohto príspevku sa sústredím na jeden zaujímavý jav, ktorý je zdokumentovaný aj na iných miestach Slovenska, a to reťazové konverzie Rómov, ktorí v relatívne krátkom období prešli niekoľkými konfesiami –

---

² Dobrý pokus zadefinovať tieto špecifiká rómskej duchovnosti alebo kresťanstva realizovala Tatiana Podolinská (2007), ktorá popísala niekoľko črt, ktoré sa pre rómsku duchovnosť zdajú byť charakteristické a medzi ktorými vystupujú napríklad bezprostrednosť náboženskej komunikácie, prítomný charakter viery, pragmatizmus náboženskej zmluvy a ďalšie.

v skúmanej lokalite cez gréckokatolícku cirkev, svedkov Jehovových k letničným a charizmatickým hnutiam. Navyše, čo sa ukazuje špecifické pre tento región, mnohí túto svoju odyseu náboženského hľadania zavŕšili apostázou po tom, čo sa letničné a charizmatické hnutia z tejto oblasti stiahli a prestali vyvíjať aktívnu činnosť. Niektoré zaujímavé mechanizmy týchto reťazových konverzií sa pokúsim načrtnúť na príklade niektorých prípadových štúdií jednotlivcov a rodín, ktoré som zaznamenal a zmapoval počas dlhodobého terénneho výskumu v lokalite³.

Prípadová štúdia: model reťazovej konverzie gréckokatolíci – Svedkovia Jehovovi - letničari

Náboženská zmena nasledujúcej rómskej rodiny predstavuje sled konverzií, pre Rómov v danej lokalite a v danom období typický. Navyše, reťaz konverzií tejto rodiny má najviac ohniviek, v tom zmysle, že prešli cez všetky cirkvi a konfesie, ktoré sú v danej oblasti typické. Navyše, v súčasnosti nie sú aktívni už v žiadnej z týchto cirkví, čo znamená, že sa akoby vrátili do pôvodného stavu náboženskej pasivity. Avšak ich pasivita v súčasnom stave podstúpila významnú kvalitatívnu transformáciu. Stav v ktorom boli pred začiatkom ich sledu konverzií opisovali ako stav bez Boha, avšak dnes už Boha „poznajú“. Zároveň, niektorí členovia rodiny začínajú opäť obnovovať kontakty so „zanechaným“ náboženstvom Svedkov Jehovových.

Hlavou tejto rodiny je Peter (64) s manželkou Vierou (60) a ich štyria synovia Marek (39), Pavol (36), Tomáš (27), Gejza (26) a ich manželky a deti. Najmladší synovia Tomáš a Gejza s rodinami bývajú spolu s rodičmi

---

³ Terénny výskum som absolvoval v rozpätí apríla 2004 až januára 2008. Počas tohto obdobia som zrealizoval niekoľko opakovaných návštev lokality a od júla 2005 do marca 2006 som žil 7 mesiacov priamo v jednej rómskej osade v skúmanej lokalite.

v rodinnom dome – každá rodina býva v jednej izbe. Syn Pavol s manželkou a deťmi býva v susednom dome a najstarší syn žije s manželkou a deťmi v rodinnom dome v susednej obci.

Tak ako väčšina Rómov v obci, ani Peter, hoci bol pokrstený gréckokatolíkom, do kostola, ktorý bol v susednej obci, nechodil a o náboženstvo sa príliš nezaujímal. Priznáva však, že občas čítal Bibliu:

„Lebo tu je veľa gréckokatolíkov. Ale kto chodil do kostola? ... A nikto nechodil, málo, málokto chodil. ... Ja som nechodil. Neznal som Boha, nevidzel som Boha, rozumiš, neslúžil som mu, robil som toto čo som chcel. Ale jak som poznal, už skrocený som bol. ... Ja som chodil tu s koňmi ku jednej a ona mi dala Bibliu. No a začal som čítať, čítať, čítať. A i tak som nerozumel. A tam nepísalo Jehova, ale Hospodin. Ta to jak keby bol nejaký gazda, nie? Hospodár!“

Zdá sa, že dôležitú úlohu pri Petrovej konverzii k Svedkom Jehovovým zohral aj jeho brat, ktorý už bol v tejto cirkvi:

„No, to prišli presvedčovať. Chodili z domu do domu.“

A prišli aj sem a presvedčili vás?

„Héj. Moj brat je u tej viri.“

Nenechal sa však presvedčiť na prvýkrát. Svoju konverziu dáva do súvisu so zmenou svojho predchádzajúceho spôsobu života. Touto premenou sa podrobnejšie budem venovať v súvislosti s letničnými hnutiami:

- Takže keď sem potom chodili viackrát, tak už vás presvedčili?

„Tak už sme chceli, nie? Lebo, hovoril som si tak, nie, robili sme to, to, tak kradli sme, hlúposti sme robili. A tam si išiel posedel si, prečítal si knižku, a už si zabudol na také veci. Zanechal si. Aj syn je tiež. Aj ona (manželka) je (bola) Salviška. A to ale nikto neučí.“

Cirkev Svedkov Jehovových je stredobodom mnohých predsudkov a stereotypov. V lokalite sú veľmi rozšírené najmä dva takéto stereotypné obrazy a takmer každý z informátorov mi pri rozhovoroch o Svedkoch Jehovových spomínal, že jehovisti jednak platia novým konvertitom za konvertovanie a jednak majú rituál „miešania krvi“, čo je predstava, ktorá sama stojí za samostatnú podrobnú štúdiu. Predstava o platení za konverzie má svoj pôvod takmer určite v maximálnom zhyperbolizovaní výpomoci sociálne slabším spoluveriacim. Samotní svedkovia tvrdia, že ak do cirkvi vstúpi chudobnejší veriaci, dokážu mu pomôcť napríklad s rekonštrukciou domu, ale výlučne len pracovnou výpomocou a pozháňaním lacného stavebného materiálu. Mnohí ľudia, vrátane Rómov, mi rozprávali, že Rómovia k jehovistom vstupujú práve preto, že im potom postavia nový dom, alebo opravia strechu, čo je len obmena stereotypu o kupovaní konvertitov. Peter to tiež striktne odmietol, uviedol, že ani Ježiš si nekupoval svojich učeníkov:

„To nie. To nie je pravda. Boh takých nechce. Boh takých nechce. Že sebe budze kupovac. Ježiš nekupoval nikoho. A išli sami za ním. Sami! Áno. Dal kázeň, uzdravoval, kriesil z mŕtvych, jak Lazara, tak i tých. Šak ľudia videli. Že aj vedeli, že je Boží syn. Ale niektorí nevedeli, nechceli pochopiť. Tak ho obesili. A na tretí deň bol už vzkriesený.“

Druhý spomínaný masovo rozšírený stereotyp o Svedkoch Jehovových je, že počas istého obradu (informátori, pochopiteľne tí, ktorí

nikdy neboli v tejto cirkvi a ani s jehovistami nemajú žiadnu skúsenosť, väčšinou uvádzajú, že počas novoročných obradov) „miešajú krv“. Obrad vraj spočíva v hromadnej modlitbe a po jej skončení zatahnu závesy, vypnú osvetlenie a muži a ženy prítomní na obrade majú pohlavný styk – „miešanie krvi“. Samotný názov navodzuje atmosféru incestu, no len niekoľko informátorov hovorilo o inceste – výber takéhoto domnelého sexuálneho partnera je podľa väčšiny náhodný. Je to takmer identické so stereotypnými predstavami, ktoré boli rozšírené napríklad v starovekom Ríme v súvislosti s novými náboženskými hnutiami, napríklad aj s raným kresťanstvom. Rozšírenie tejto predstavy medzi Rómami v skúmanej lokalite je obrovské, absolútne všetci informátori, s ktorými som sa na tému jehovistov rozprával, mi o tomto „rituáli“ povedali bez toho, aby som im kládol navádzacie otázky. Pri rozhovoroch s jehovistami sa potvrdilo, že žiaden taký rituál neexistuje a dokonca si ani nevedia vybaviť podobnú hromadnú modlitbu alebo obrad, ktorý by slúžil ako predloha pre spomínanú predstavu. Jedna staršia Rómka, ktorá je v cirkvi Svedkov Jehovových už deväť rokov, mi dokonca povedala, že keď do cirkvi vstupovala, bola zvedavá, či sa „miešanie krvi“ naozaj bude diať, hoci tomu neverila. V jej výpovedi taktiež vidieť aj náznak materiálnej výpomoci u Svedkov Jehovových, ona sama bola predmetom mnohých klebiet, že Svedkovia jej dali peniaze, opravili dom a podobne:

„Ja som behom dvoch mesiacov sa dala pokrstiť, lebo tu chodili, páčilo sa mi, videla som, že neni nič zlé, také nič sa nerobí, lebo rôzne ľudia rozprávali, že Svedkovia, vypnú svetlo, a že chlapi lapajú druhé ženy, akože aj mamu. No a ja som sa rozhodla, že chcem to probovať a vidieť na vlastné oči. Nie to, čo druhí rozprávajú. Ale to sa nikdy toto nestalo, lebo učíme sa v Biblii, že cudzoložstvo nesmie sa robiť, kraďnúť sa nesmie, podvádzať sa nesmie, iným zle nesmieme robiť, musíme pomôcť, keď vidíme, že sú slabší, ak ostane vdova s deťmi, pomôcť treba jej, či s peniazmi, či s dačím.“

V deväťdesiatych rokoch sa v rámci rozšírenia náboženskej slobody prudko zvýšil počet veriacich v tejto náboženskej spoločnosti, pretože mohli slobodne vykonávať misiu a bolo oslovené plošnejšie veľké množstvo ľudí, čiže aj viacej Rómov. Podľa dozorca zboru Náboženskej spoločnosti Svedkov Jehovových v skúmanej lokalite ich náboženská spoločnosť nezameriava špeciálne aktivity smerujúce k misii medzi Rómami. V rámci misie oslovujú všetkých ľudí v daných lokalitách s rovnakou stratégiou. Ak sa v obci nachádzajú Rómovia, oslovujú ich rovnako ako všetkých obyvateľov obce. Je zaujímavé, ako tvrdí reprezentant tejto náboženskej spoločnosti, že často sú Svedkovia práve u Rómov otvorenejšie prijímaní ako u majority, čo dáva do súvisu s tým, že Rómovia radi rozprávajú o Bohu, neodmietajú rozhovory na túto tému do takej miery ako majorita.

Svedkovia Jehovovi majú prepracovaný edukačný systém, do ktorého spadá vyučovanie Biblie, ako aj tzv. teokratická škola, či pravidelný týždenný tréning foriem komunikačných techník a vystupovania.

U majority ako aj u rómskeho obyvateľstva vo všeobecnosti panuje stereotypné presvedčenie, že úspešnosť misie cirkvi Svedkov Jehovových medzi Rómami je založená na finančných daroch, alebo až na istých formách kupovania si konvertitov. Ako hovorí zborový dozorca,

„...ľudia tu vo všeobecnosti hovoria, že prestúpil k jehovistom, a hovoria, že ten človek dostal peniaze, lebo na ňom vidia, že ten človek, kúpi si auto, opraví si dom, chodí v kravate, nechodí po zábavách, nevidno ho, nebije sa. Ale to je proste z toho, že ten človek má určité hodnoty, ktoré prijal za svoje a ten svoj život zmení, lebo keď napríklad pred tým fajčil, tak teraz nefajčí, (...) kto pil, tak odbúral ten alkohol, (...) kto bol agresívny, tak pracoval na sebaovládání (...) to nie je zo dňa na deň, ale tým, že pravidelne prijímali to učenie a niekto sa im systematicky venoval,

navštevovali tú spoločnú komunitu, kde sa o tom hovorilo, tak oni postupne zanechali ten predošlý rómsky alebo cigánsky spôsob života a sa pretvorili. Mnohí sa dali na gazdovstvo, podnikanie (...) a chcú žiť sporiadným spôsobom života (...) a to sa potom odrazí aj na spôsobe ich bytia, že si môžu dovoliť aj automobil, postaviť dom, lebo im tie peniaze neutekajú. Svedkovia Jehovovi ich učia ako tie peniaze ušetriť, alebo ako ich neminúť nerozumným spôsobom.“

Samozrejme, formy istej sociálnej výpomoci v rámci komunity veriacich Svedkov Jehovových existujú, podľa vypozerovaných mechanizmov však nejde primárne o misijnú stratégiu. Na druhej strane vplyv týchto stereotypov môže zohrávať úlohu niektorých ľudí pri rozhodovaní sa vstúpiť do tejto náboženskej spoločnosti, stretol som sa s výpoveďami niekoľkých ľudí, ktorí uviedli svoju motiváciu stať sa členom tejto náboženskej spoločnosti kvôli domnelej materiálnej výpomoci. Je zaujímavé, že takýto ľudia v spoločnosti dlho nevydržali, za čo môže aj prísny systém hodnôt a pravidiel správania v tomto náboženskom hnutí.

U Svedkov Jehovových je značné množstvo Rómov, ktorí po čase opustili rady tejto cirkvi:

„Tak sa stalo, že niektorí opustili organizáciu, vrátili sa naspäť, im to nevyhovovalo proste. Alebo boli vylúčení, lebo sa zistilo, že nespĺňali tie požiadavky, nevzdali sa alkoholu, nežili podľa slova Božieho, alebo aj odišli do zahraničia za prácou.“

Rodina Petra strávila v náboženskej spoločnosti Svedkov Jehovových päť rokov. Náboženské aktivity jehovistov v skúmanej lokalite organizoval starší zboru, v obci bolo v tom čase okolo 30 – 40 veriacich, z toho počtu bola asi polovica Rómov.

„Ved' tu chodil učiť. Ten, to je Róm. ... Hej. On je starším zboru.“

Aj ste chodili pravidelne?

„Každú nedeľu. V stredu sme mali furt tu doma skupinku a v nedeľu sme mali pri ňom (pri staršom zboru). A keď sme už tu nemali, tak sme išli na zhromaždenie do Michaloviec. Hej, tam na zimný štadión.“

Dnes Peter cirkev Svedkov Jehovových spája s pokrytectvom:

„Pán chválil Ježiša, lebo on dal život. Všetkým. A kto nás môže zachrániť? Len Pán. My pejc roky buli u salvišov! U Svedkych Jehovových. Päť rokov. Ale tam nebolo dobre, tak sme prišli tu (stále sa stotožňujú s charismatickým hnutím, aj keď sú už v podstate odpadlíci). Lebo každý sebe robil to, čo chcel. On hutoril, že mal Boha, ale nebolo pravda. Jój, jest takých, jest! Ale Boh je len jeden. Ale kto ho poslúcha? Kto mu slúži? Nikto! Nikto! Boha treba poslúchať, to je v Svätom písme. To musíš dotrimovať.“

Hlavným impulzom pre odchod z tejto cirkvi bolo podľa jeho vlastných slov práve pokryectvo mnohých spoluveriacich, hlavne starších zboru. V mnohých kázňach zdôrazňovali cnosť skromnej chudoby a upozorňovali ich, že hromadenie majetku je hriešne. Jeho rodina však sama žila na hraniciach chudoby, všetci boli nezamestnaní, žili zo sociálnych dávok a príležitostných prác, takže prílišný dôraz na „bohumilú chudobu“ v kázňach starších zboru v konfrontácii s každodennou realitou obmedzenou existenčnými problémami v tomto prípade nepadli na najúrodnejšiu pôdu. Toto napätie sa istú dobu hromadilo a umocňovalo niekoľkými detailmi, v ktorých kľúčovú úlohu zohralo zánovné video, ktoré si rodina kúpila, a ktoré symbolizovalo náznak zlepšenia majetkových pomerov a jedinú formu luxusu, ktorú si mohli po dlhšom čase dovoliť.

Treba spomenúť, že Petrova rodina je v obci najchudobnejšou rómskou rodinou. Z tohto hľadiska pre nich video, ktoré bolo v tom čase v ďalších domácnostiach v obci viac-menej samozrejmosťou, predstavovalo dôležitý psychologický faktor – vlastníctvo tohto predmetu v ich očiach vyrovnávalo niektoré zjavné sociálne rozdiely medzi nimi a ďalšími rómskymi rodinami, ktoré boli na tom z materiálneho hľadiska na vyššej úrovni.

A práve vlastníctvo tohto videorekordéru sa stalo predmetom kritiky zo strany starších zboru, pre nich video symbolizovalo svetský život – bolo to stelesnenie puta s materiálnym svetom. Čas venovaný sledovaniu videofilmov mohol byť adekvátnejšie venovaný modlitbe, čítaniu z Biblie; filmy, ktoré boli obľúbené a ktoré kolovali medzi Rómami v obci, boli väčšinou akčné filmy, kde dominovalo násilie a samozrejme veľkým nebezpečenstvom pre morálne bezúhonný život člena cirkvi predstavovali aj erotické filmy. Táto kritika sa časovo zhodovala s odhalením podnikateľských aktivít jednej z lokálnych cirkevných autorít, čo sa v očiach Petra už vôbec nezlučovalo s morálkou, ktorú hlásala cirkev:

„No tak prvý rás to bolo dobré, u salvišov, hej, lebo väčšinou sme sa modlili, ale potom už, jak zakazovali, že toto nemôžeš mať, toto nemôžeš mať, a oni to mali. No a začali toti veci robiť, bohatstvo zakladac, to nám zakazovali, no ale nemôžeš mať veľa peňeži. Kto má teraz veľa peňeži? Róm má peňeži? Ale ja som mal video. Ale nemal som taký kazety, jako tu dakotrí, tí porná, alebo také. Hej, riadne filmy. A prišiel ten, ,toto nemôžeš mať!' Toto nemôžeš mať. Peňeži nemôžeš mať veľa. A on obchod založil! Založil karčmu tak pokradme, rozumieš. A on mne kázal. ,Mne si nakázal, ja popredal šicko, a ty čom karčmu si načierno založil? A on starším zboru!“

Takmer identický je aj opis, ktorý som zaznamenal tri mesiace pred Petrovou výpoveďou v rozhovore s jeho najstarším synom:

„Ako, no my sme boli, ako tote, Svedky Jehovove. Celá moja rodina, otec, matka, bratove, všetci, päť rokov sme tam boli. Svedkove Jehovovi, ale nás klamali. Oni povedali tí ľudia, ako, oni povedali, že nevytváraj si poklad na zemi. No tak my sme, ako ti mám povedať? No tak my sme boli nováčikovia, my sme sa tak nezaujímalí o to. A moc sme nepočuli o Bohu. Ale boli sme lační za Božím slovom. Tak sa to povie, no. A sme chodili. A sme si kúpili do domácnosti toto, video. A jeden prišiel, a hutori, že to nesmieme držať v domácnosti. No a otec toto, a toto. No a potom sme sa doznali, že oni také bohatstvo majú, že až. No tak to funguje. No a potom som si začal skúmať v Biblii, že daktoré verše vynechávajú. Že daktoré verše vynechávajú“.

Napätie vyústilo do konfliktu, ktorý vznikol po Petrovom príchode na zhromaždenie. Vzniknutú udalosť interpretuje nasledovne:

„Odišiel som až jak som videl, že on založil karčmu. Ale vtedy mne on učil. Tu. A vtedy som sa opojil, lebo brat robil zabíjačku, ja som mu to robil, a išiel som na zhromaždenie. A som všetkým povedal. Vun akurát mal kázeň. A ja povedám, ‚polož Bibliu dolu, lebo robíš hriech! Ja som tiež hriech urobil, ale ty máš hriech horší, prečo to berieš, veď to je sväté písmo. Polož to dolu!‘ Všetci boli ticho. Ani jeden ani bé ani mé nepovedal. ‚Ta prečo, prečo, prečo?‘ ‚On mne zakázal toto a toto, a vun toto robí? A vun vám hutorí kázeň, o Bohu? On sa nebojí, že sa mu môže niečo stať?‘ Lebo Boh vidí! A tak ten za staršieho zboru, prišiel, ‚čo, ty vypil?‘. ‚Tak vidíš, mňa ste videli, že som pijany, a preto som prišiel pijany! Lebo vy tiež pijete a tu idete hutoriť ľuďom, toto nemáme robiť, toto nemáme robiť, a vy toto robíte! My se od vás učíme!‘ Sčervenel, koniec. Odišiel. A ja prišiel domu.“

Tento konflikt skončil „vzájomnou exkomunikáciou“. Cirkev Svedkov Jehovových Petra vylúčila zo svojich radov, zároveň Peter sám demonštratívne odišiel. Treba však zdôrazniť, že počas svojho pôsobenia v tejto cirkvi Peter rozhodne nepatril k jej najpríkladnejším členom. Nebol ešte pokrsteným Svedkom, bol len v kategórii záujemcov o učenie. Avšak to neznamená, že by sa v tomto období s touto vierou nestotožňoval, bol si však vedomý, že aby sa stal plnohodnotným členom tohto hnutia, potreboval sa vzdať ešte mnohých svojich zvykov. Bol a stále je silným fajčiarom, počas rodinných osláv sa nebránil konzumovaniu alkoholu. Tento rozkol s cirkvou Svedkov Jehovových bol pre neho definitívny a so „salvišmi“ sa mu v súčasnosti spájajú silné negatívne konotácie. Svoj odchod opisuje týmito slovami:

„No nemohol som hutoriť, keď som bol striedlivý, vysvetliť, tak som tak. Vy robíte toto, nám zakazujete a vy toto robíte. A my od vás se učíme. Ta jak nie. Slúžime Bohovi? Neslúžime Bohovi! Diablove slúžime! Tak som im vysvetlil.“

A potom ste prešli k Slovu Života?

„Asi šesť mesiacov. Som sa neučil. Ale Bibliu som mal furt.“

Takže šesť mesiacov ste nemali vieru?

„Ale my Bibliu stále čítame, my sme neodišli, no. Som povedal, prestávam, niesom Svedkom, lúčim sa.“

Zaujímavým javom v tejto súvislosti je, že jeho druhý najstarší syn, ktorý býva so svojou rodinou vo vedľajšom dome, zostal v spoločnosti Svedkov Jehovových, avšak bol po nejakej dobe taktiež vylúčený. Sám sa však identifikuje s jehovistami, a nikdy nekonvertoval do Slova života.

Dôvod vylúčenia jeho syna Peter po dlhšom zamyslení interpretoval nasledovne:

„Tam sa meria prísne u salvišov! Prísne. Nezanecháš, zanecháš, nezanecháš. Nemôžu piť. Vylúčený si na rok, alebo na šesť mesiacov. Na šesť mesiacov vylúčený, že nesmie Bibliu zobrať do rúk.“

Spomínaný náboženský konflikt však radikálne nenarušil rodinné väzby, vzájomné stretnutia sa príliš nelíšia od stretnutí, ktoré boli pred odchodom z cirkvi. Tieto stretnutia sú ozvláštnené o občasné, niekedy celkom intenzívne teologické debaty, čoho som bol svedkom aj sám a ktoré majú veľmi zvláštnu príchuť, keďže aktéri na jednej aj druhej strane v týchto debatách obhajujú tie vierovyznania, v ktorých už dlhšiu dobu nie sú aktívni – otec a dvaja najmladší synovia hája presvedčenia typické pre charizmatické a letničné hnutia a ďalší syn argumentuje v snahe obhajovať doktrínu Svedkov Jehovových.

Zaujímavé sú však situácie, ktoré spúšťajú tieto identifikačné modely. Celá rodina už dlhšiu dobu nie je nábožensky aktívna – ich potreba zúčastňovať sa náboženských aktivít nie je taká silná (keby chceli, tak by mali možnosť), no v určitých momentoch, keď sa vyskytnú vhodné spúšťacie mechanizmy, v ich osobnosti vystúpi práve táto sebaidentifikácia do popredia a stáva sa v tom momente primárnou. Intenzitu tejto identifikácie s charizmatickými hnutiami dokresľuje skutočnosť, že stále, takmer tri roky po „odpadnutí“ sa v súvislosti s touto cirkvou vyjadrujú v prítomnom čase, bývalých pastorov označujú privlastňovacími zámenami „náš pastor“.⁴ Z tohto hľadiska je veľmi zaujímavé, že mnohí konvertiti,

---

⁴ Rómovia z lokality zdôrazňujú, že „Janko“, ako ho volajú, nie je Róm, ale obrovským spôsobom si cenia jeho bezprostrednosť a rovnocenný prístup s ktorým ku nim pristupuje. Etnicita pastora je v tomto prípade veľmi významná, pretože po jeho pôsobení prebral evanjelizáciu Rómov v okolí rómsky pastor Štefan, zakladateľ charizmatického hnutia Boží dom, ktorého však miestni Rómovia neprijali už s takým nadšením.

ktorí prestali byť v charizmatických hnutiach aktívni, nevedeli presne určiť názov cirkvi, do ktorej patrili, pri vzájomnej komunikácii ju označovali eufemizmi „tota naša viera“, „pravda“ (otázka „i ty si u tej pravdi?“ znamenala, či aj dotyčný patrí do tejto cirkvi). Uvedomujem si, že práve moja prítomnosť bola veľmi dôležitým faktorom, ktorý aktivoval potrebu konfesijnej sebaidentifikácie v prítomných aktéroch (neznámy nerómsky študent, ktorý sa zaujíma o náboženský život – to je jedna zo situácií, keď potreba vlastnej identity vystupuje intenzívne na povrch), čo vyústilo až do intenzívnej a miestami impulzívnej náboženskej debaty.

Petrova rodina konvertovala k Slovu Života medzi prvými, jeho najstarší syn spolu s niekoľkými z pokrstených konvertitov začali navštevovať biblickú školu a systematicky sa pripravovali na pozície vedúcich domácich modlitebných skupín – na pozície „starších zboru“, aby mohli viesť a organizovať modlitebné zhromaždenia na lokálnej úrovni. Domáce skupinky organizovali raz týždenne, pravidelne ich navštevoval aj pastor Janko⁵ a občas aj pastor z Bratislavy. Počiatočné nadšenie však po čase opadlo, a v celom okolí sa už pravidelne stretávalo len niekoľko najzapálenejších veriacich.

Po stiahnutí sa Slova Života z tejto lokality približne na prelome rokov 2002 a 2003 na prázdne miesto nastúpilo iné letničné hnutie Boží Dom – Devleskhero Kher, plne zamerané na misiu medzi Rómami. Táto odnož letničných hnutí sa začala etablovať v Košiciach v auguste 2002 pod vedením nemeckého misionára rómskeho pôvodu Štefana. Tento zbor svoju evanjelizačnú prácu zameriaval a stále zameriava na mestá a obce na východnom Slovensku s veľkou populáciou Rómov, ako Turňa nad Bodvou, Sabinov, Medzany, v tomto období aj Pavlovce nad Uhom a Iňačovce. Hnutie Boží Dom cielene prebralo tých ľudí zo skúmanej lokality, ktorí sa pôvodne hlásili k Slovu Života. Misionára Božieho Domu Štefana priviedol a Rómom v lokalite predstavil práve pastor Slova Života.

---

⁵ Pre potreby tohto textu nebudem uvádzať celé meno tohto pastora. Budem používať zdrobnenú formu jeho krstného mena, pretože takto ho najčastejšie označovali aj veriaci.

Hnutie Boží Dom vedúcim lokálnych skupiniek z rozličných príčin neuznalo biblické školy, ktoré absolvovali pod Slovom Života. Ak chcú opäť viesť lokálne modlitebné skupinky, musia najskôr absolvovať biblickú školu.

Asi po polroku od odchodu od Svedkov Jehovových sa Peter zúčastnil niekoľkých evanjelizačných stretnutí, ktoré v skúmanej lokalite organizoval pastor Janko zo Slova života. Z Petrovej rodiny k letničiarom konvertoval ako prvý jeho najstarší syn, ktorý to opisuje týmito slovami:

„Pastor Janko. Prišiel, no a teraz začal rozprávať. No a my sme boli na neho ešte ostrí. Lebo to sme boli Svedkovia Jehovovi, nie? No a on začal mi ukazovať, skúmať Bibliu začal, no a ja som to uveril! Ja. Ja som uveril, ale nie až tak! No a potom nás pozval do Humenného na zhromaždenie. Také jak zjazd. (...) No a teraz začal rozprávať. A ja som si tak sedel, a začal on rozprávať, o Ježišovi, o Bohu, o Duchu svätom, čo nám Ježiš spravil, hej, čo pre nás urobil. A ja som si len tak dumal. A naraz sa ma čoska jak dotklo! Hej, také ľahké som dostal, hej, a on začal volať na spasenie. No a ja ani neviem, že kto ma zdvihol. Nevie, že kto ma zdvihol z tej stoličky. A len mi srdce hovorilo, choď! Na spasenie. A ja som sa ani nepýtal, ani manželky, ani rodičov, nikoho! Len som naraz vstanul, a išiel som na spasenie. No a on kázal modlitbu spasenia. Ja som si zobral veľmi do srdca totu modlitbu spasenia. No a odvtedy som začal chodiť (na zhromaždenia).“

Jeho otec konvertoval až neskôr, rovnako však opisuje intenzívny emočný zážitok z kontaktu so Svätým duchom, ktorý ho úplne premenil:

„ ...a som videl kládol pastor ruku na človeka, a sa modlil na neho. Človek odpadol. Spadol dolu. Ja som myslel, že pôjdem ja. Ved' ja som silnejší ako ruka. A nebola to pravda. (...) Áno, jak som šiel, tak povedal

som, že chcem prijať Ježiša, ako za svojho pána. Ona najskôr nechcela (manželka). Tak som šiel dopredu, a som povedal, ‚Janku, pastore, chcem prijať Ježiša! Chcem sa dať spasiť. V mene Ježiša.‘ Dal na mňa ruku, začal sa modliť, ani som nevedel, kedy už som bol na zemi. (...) Ten Svätý duch pracoval. Svätý duch, rozumieš. Lebo každý človek má zlého ducha. Každý človek. Sa umiestni tam a robí zlé veci. Zlé veci. S každým človekom. Každý človek zrobí, nevie čo chce urobiť. Lebo to, lebo to. Kradnúť, lebo toto. ‚Chod‘, chod‘, urob!‘ A keď máš svätého ducha, neurobiš! Lebo on ťa chráni. To mu bude hovoriť! To som skúsil! To som skúsil!“

Práve túto kvalitatívnu morálnu transformáciu uvádzajú mnohí konvertiti Slova života ako zlom v ich živote pred a po konverzii. Proces radikálnej náboženskej zmeny dokumentujú všetci informátori na príklade krstu, ktorý prebieha hromadne a ponorením celého tela do vody. Najdôležitejší význam krstu vnímajú v tom, že po akte ponorenia do vody zostáva vo vode ich stará podstata a z vody sa vynorí už nový človek, naplnený božou prítomnosťou:

„Farár len naleje vodu, ale my ideme do vody! Starý človek ostáva vo vode, ale von z vody ide už nový človek – kresťan!“

„To nie je dobré, že by ja som sa po krste navrátil do svojho života“

Význam krstu u rómskych konvertitov letničných hnutí je potrebné vnímať z pohľadu nasledovnej výpovede:

„Nemluvňa nemôže poznať Božie Slovo! Najskôr treba poznať Božie Slovo, až potom môže ísť človek na krst.“

Prežitie silného náboženského zážitku počas procesu konverzie k charizmatickým hnutiam spôsobí veľmi výraznú premenu osobnosti konvertitu. „Pri obrátení vzniká v srdci obráteného niečo celkom nové, čo zmení jeho život. Hriešnik je veľkolepým, jedinečným spôsobom znovuzrodený“⁶. Petrov syn Marek uvádza osobnú skúsenosť, ktorá charakterizuje mnohé náboženské konverzie:

„No, ale už sa pýtali, bo to videli na nás. Ukazovali si, že to taký pijak bol, taký bordel robil, a čo je taký zmenený? A ľudia, že jak som to?“

„Mám tu jedného takoho bratranca, a to je mocný pijak. Hrali sme, a tak že mu niečo poviem (o viere a o Bohu). A vráti sa a hutori: ‚A ty si jaký bol?‘ Reku, ‚vidíš, to je slovo! To čo si teraz ty povedal! Ty si aký BOL?‘ Vidíš, ja som taký bol, ale už nie. ‚To si zapamätaj toto slovo, čo si teraz povedal, ‚Ty si aký BOL?‘ Aj ja ti tak poviem, potom, ‚ty si aký BOL?‘ On potom nepochopil, čo som mu tým vravel. ... Ale nedá sa s ním baviť, no ja modlím sa za neho a verím, že Boh mu pomôže.“

Je pochopiteľné, že tieto výpovede o starom a novom spôsobe života konvertitu do veľkej miery odrážajú najmä ideálny stav, realita je v mnohých prípadoch iná. Barbara Rose Lange, americká etnomuzikologička, ktorá robila dlhodobý výskum u rómskych letničiarov v Maďarsku hovorí, že prechod zo svetského života do duchovného síce môže nastať okamžite, no je to veľmi zložitý, najmä pre rómskych veriacich, ktorí žijú v rodinných a spoločenských väzbách s ľuďmi ktorí, nie sú veriaci. Spomína, že mnohí veriaci prešli akýmisi prechodovými fázami medzi svetským a nábožným životom – síce konvertovali, ale potajme ešte

---

⁶ Základné princípy viery Božieho domu, citované z www.devleskerokher.sk

zotrúvali vo svetských aktivitách, čo sa týkalo najmä fajčenia, alebo v prípade žien nosenia mejkapu alebo menej striedmeho oblečenia (Rose Lange 2003: 96). Práve závislosť na tabaku bola veľmi intenzívne vnímaná ako nedostatok náboženského zápalu aj u Rómov zo skúmanej lokality. Peter si tento rozpor uvedomoval už počas svojho pôsobenia u Svedkov Jehovových:

„Od salvišov. Taký človek, čo nekuri, nefajčí. A ty kuriš, rozumieš, to hneď zacíti. Rozumieš. A ti povie do očí ‚prestaň kúriť, alebo ťa zarúci z chyži. Alebo vylúčia ťa.‘“

Fajčenia sa dokonca nevzdal ani po konverzii ku Slovu Života. Sám si uvedomuje, že silným motívom, kvôli ktorému by potenciálne mohol prestať fajčiť bola jeho funkcia diakona (jeho náplňou bolo privítanie ľudí prichádzajúcich na zhromaždenia, organizovanie miest na sedenie a pod.). No napokon to bola to cirkevná funkcia, ktorej sa vzdal a nie fajčenie:

„Diakon. To je keď prídu do sály a podávame si ruky, a privítam ich. A zariadujem stoličky, hej. No, ale neprestal som kúriť, a tak som to prestal robiť. A dali ju to robiť (ukáže smerom na manželku). Po mne bola ona. Dali ju ako diakona. A tak som ostal ponížený. Hehe. Ale ja sa nikdy nepovyšoval (v zmysle, že nebol ambiciózny).“

Prílišné naviazanie na svetský spôsob života podľa všetkého nedokázalo prevážiť intenzívne náboženské zážitky, ktoré mnohí veriaci prežili pri kontaktoch, ako sami uvádzajú, so Svätým duchom. Po odchode Slova života z tejto oblasti jeho hlavný pastor odňal funkcie lokálnym vedúcim skupiniek. Peter aj toto rozhodnutie dáva do súvisu s neschopnosťou rómskych lokálnych náboženských lídrov naplniť

základné morálne požiadavky cirkevnej náuky. Problém jednak vidí v tom, že vedúci vzájomne súperili a „navzájom sa povyšovali“, no taktiež sa nedokázali zbaviť fajčenia. Do tejto druhej príčiny pravdepodobne len prenáša subjektívny pocit vlastného náboženského zlyhania, ktoré racionalizuje neschopnosťou prestať fajčiť:

„No ale vedúcové nerobili dobre, vieš. (...) Chceli byť povýšení naraz. Jeden chcel byť povýšený, druhý, no jak jeho apoštolovia. Jak odišiel Ježiš, už sa začali hádať. Ten chce byť povýšený, lepší vedúci byť, ten chce byť, tak aj tí toto robili. Ježiš káže, že musíme takí malí byť jak decká! A nepovyšovať sa. Keď ja vás nepovyšujem, tak sa ani vy sami nepovyšujte. Tak, toto tu urobili. Naše vedúcové. Začali aj kúriť, a učili. Jak kúriš, nemôžeš mať funkciu. Ja som robil diakona. Diakona.“

Je zrejmé, že dôležitým zlomom v náboženskom spektre v danjel lokalite bolo stiahnutie sa Slova života z tejto lokality. Došlo k dohode medzi predstavenými Slova života a rómskeho charizmatického hnutia Boží dom, ktoré následne prebralo veriacich v tejto lokalite. Peter a jeho rodina sa zúčastnila len niekoľkých modlitebných zhromaždení Božieho domu, a ani si neboli vedomí nejakej zásadnejšej zmeny v organizácii. Napokon prestal obec navštevovať aj pastor Božieho domu, ktorý sa sústredil v tejto oblasti len na jednu obec, kde skupinky aj naďalej pokračujú vďaka charizmatickému lokálnemu vedúcemu.

Súčasný stav náboženskej identity u Rómov v tejto lokalite, ktorí prešli všetkými článkami reťaze náboženských konverzií vyústiac do pasivity i voči letničným hnutiam je veľmi ambivalentný. Na jednej strane svoju pasivitu odôvodňujú vlastnou morálnou nedokonalosťou, ako som práve naznačil vyššie. Zároveň sa však dokonale dištancujú od stavu náboženskej nevedomosti v akej sa nachádzali pred sledom konverzií. Súčasný stav charakterizujú výrazom „my tu šicky spaseni.“, čo je však v

dokonalej opozícii voči subjektívne vnímanej morálnej nedokonalosti, s ktorou sa nedokázali vysporiadať počas aktívneho pôsobenia jednak v cirkvi Svedkov Jehovových, a jednak u letničných hnutí. Pri interpretácii výrazu „spasení“ však treba byť nanajvýš opatrný, pretože podľa mňa skôr poukazuje na pocit zotrúvajúcej identifikácie s letničnými hnutiami a pravdepodobne ide o podobný eufemizmus názvu cirkvi ako „my všetci u tej pravde“, „tota naša vira“ a pod. Túto ambivalentnosť procesu odklonu od cirkvi charakterizuje nasledujúca Petrova výpoveď:

„Teraz se bojíme zázraky robiť. Lebo kurime. Nerobíme toto co by malo byť správne. Bojíme se klásť ruky na dakoho. Bojíme se modliť na dakoho. Lebo neviem, či nemám zlého ducha a pôjde odo mňa do druhého?“

To môže byť aj tak?

„Áno! Zlý duch. (...) A preto toto nerobíme. Môžeš robiť, keď zrobíš pokánie, a Boh vyslyší toto, odpustí toti hriechy a vtedy môžeš sa modliť.“

A teraz teda nie ste v žiadnej viere?

„Sme opustili svoju vieru. Celkom. (dlhá pauza) My sme opustení. Ježiš nás neopustil, ale pastore. Pastore. Pastore nás opustili. Ja vám len jedno poviem. Viery sú veľa. Ale aj bohové sú veľa. Veľa. Aj toto je boh. Aj mačka je boh (okolo prešla mačka). Ale správny Boh, ten je len jeden! Hore. V nebi. A prostredník je Ježiš Kristus. To je druhý Boh.“

A Duch Svätý?

„Duch svätý. Ale sú v jednom. V jednom. To viac nemôže byť.“

Záver

Na základe výskumu sa ukázalo, že Náboženská spoločnosť Svedkovia Jehovovi majú k Rómom neutrálny postoj, nevyvíjajú špeciálne

aktivity v snahe o pastoráciu výlučne Rómov. Ich postoj k Rómom by sa dal charakterizovať ako etnicky indiferentný, vo svojej misii sa zameriavajú rovnako na rómskych ako aj nerómskych potenciálnych záujemcov o učenie. Pri misijnej práci zvlášť nerozlišujú etnicitu, podiel rómskych veriacich tu v tejto lokalite tvorí asi 25 – 30 %.

Charizmatické a letničné hnutia Slovo života a Devleskhero kher pôsobiace v tejto lokalite svoju misiu zameriavali výlučne na Rómov. Ich postoj k Rómom by sa dal charakterizovať ako etnicky exkluzívny. V prípade pôsobenia Slova života, ktoré je na Slovensku vo všeobecnosti etnicky indiferentné, táto orientácia v skúmanej lokalite na rómskych konvertitov nevyplývala z celkovej centrálnej filozofie hnutia, skôr išlo o individuálne rozhodnutie pastora, ktorý v danej oblasti pôsobil, a ktorý svoju misiu práve medzi Rómami vnímal ako poslanie. V prípade letničného hnutia Devleskero Kher išlo práve o etnicky orientované hnutie, ktorého prioritou je misia medzi Rómami a dá sa zaradiť do širšieho európskeho rómskeho evanjelikálneho hnutia.

Ukázalo sa, že Rómovia konvertujú vo väčšej miere len v tom prípade, ak v ich pastorácii vyvíja aktívnu činnosť nejaká cirkev, alebo náboženské hnutie. Je to zreteľne vidieť na príklade aktivít gréckokatolíckej cirkvi v tejto oblasti, keď počet aktívne veriacich Rómov stúpol po tom, ako cirkev začala cieľavedome pracovať s rómskou komunitou. Rovnako tomuto záveru nasvedčuje aj pôsobenie letničných a charizmatických hnutí, keď v tejto lokalite začal aktívne pôsobiť pastor Slova života Janko a svoju misiu zameral výhradne na Rómov, počet rómskych záujemcov o toto hnutie prudko stúpol a na druhej strane prudko opadol, keď sa hnutie z lokality stiahlo a nahradilo ho iné charizmatické hnutie Devleskero kher, ktoré zo spomenutých príčin nebolo v práci v tejto oblasti až také aktívne. Tu je treba zdôrazniť, že letničné a charizmatické hnutia zameriavali svoje pôsobenie takmer výlučne na Rómov, čiže nie je možné porovnávať ako by na túto misijnú aktivitu reagovali nerómski obyvatelia danej lokality.

To však neplatí o Náboženskej spoločnosti Jehovovi svedkovia, ktorí v oblasti východného Zemplína aktívne pôsobia od pádu socializmu a vo svojej misii sa zameriavajú na všetky segmenty populácie. Na ich príklade vidieť, že pomer rómskych a nerómskych Svedkov približne zodpovedá pomeru Rómov voči majorite v tejto oblasti.

Citovaná literatúra:

Acton, Thomas 1997: „Mediterranean Religions and Romani People“. *Journal of Mediterranean Studies*, 7/1: 37-51.

Anderson, Allan 2004: *An Introduction to Pentecostalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Coleman, Simon 2000: *The Globalisation of Charismatic Christianity – Spreading the Gospel of Prosperity*. Oxford: Oxford University Press.

Fosztó, László 2005: „Conversions to Pentecostalism among the Roma in Romania“, príspevok pre konferenciu *Religious Conversion after Socialism*, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle.

Holden, Andrew 2002: *Jehovah's Witnesses – Portrait of a Contemporary Religious Movement*. London: Routledge.

Jakoubek, Marek 2004: *Romové – koniec (ne)jedného mýtu*. Praha: Socioklub.

Kováč, Milan - Mann, Arne B. (eds.) 2003: *Boh všetko vidí – duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos.

Kováč, Milan - Jurík, Milan 2002: „Religiozita Rómov a aktivity cirkví vo vzťahu k Rómom“. In: Vašečka Michal (ed.): *Čačipen pal o Roma – Súhrnná správa a Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

- Plachá, Ľudmila 2007: *Dosah pôsobenia letničných a charizmatických hnutí u Rómov – so zameraním na transformáciu emického vnímania rómskej etnickej identity*. Diplomová práca. Univerzita Komenského Bratislava.
- Podolinská, T. 2003a: „Boh alebo Satan? Úloha nového náboženského hnutia Slovo života v polarizácii rómskej kolónie v Plaveckom Štvrtku“. *Slovenský národopis*. 51/1.
- Podolinská, Tatiana 2007: „Čokoládová Mária – rómske kresťanstvo na Slovensku“. *Etnologické rozpravy*, roč. XIV, č. 1, s.50-77
- Podolinská, Tatiana 2008: „Nová“ rómska duchovná identita. Charizmatické hnutia medzi Rómami na Slovensku. In: Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva (eds.): *My a tí druhí. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít v moderných spoločnostiach. Región strednej Európy*. Bratislava : VEDA, s. 175-216.
- Ries, Johannes 2005: “Gypsies and the People of God – The Impact of Pentecostal Mission on Roma Culture”, príspevok pre konferenciu *Religious Conversion after Socialism*, Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle.
- Rose Lange, Barbara 2003: *Holy Brotherhood – Romani Music in a Hungarian Pentecostal Church*. Oxford: Oxford University Press.